

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

MƏRKƏZİ ASIYANIN TÜRK RESPUBLİKALARINDA 1985-1991-Cİ İLLƏRDƏKİ VƏZİYYƏTİN AZƏRBAYCAN SSR VƏ TÜRKİYƏ MƏTBUATINDA İŞIQLANDIRILMASI

İxtisas: 5502.01-Ümumi tarix

Elm sahəsi: Tarix

İddiaçı: **Fatma Betül Faruk qızı Aydemir Baş**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Türk xalqları tarixi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sevinc Fərrux qızı Ruintən

Rəsmi opponentlər: tarix elmləri doktoru, dosent
Vasif Vaqif oğlu Qafarov

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Rövşən Qabil oğlu Hətəmov

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sona Səbəddin qızı Məhərrəmov

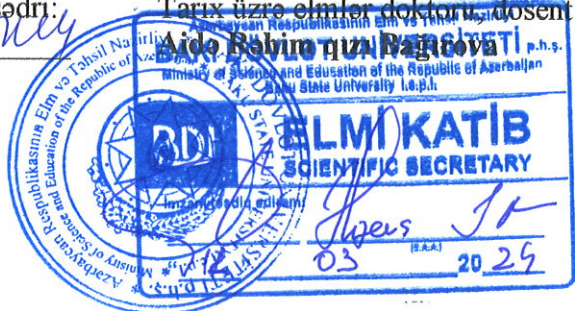
Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsi nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.20 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:
tarix üzrə elmlər doktoru, professor
İbrahim Xudaverdi oğlu Zeynalov

Dissertasiya şurasının elmi katibi:
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Kəmalə Telman qızı Nəcəfova

Elmi seminarın sədri:
Tarix üzrə elmlər doktoru, dosent

Aida Bəyruqova Pağtova p.h.s.
Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan
Baku State University, i.e.p.h.

I. DISSERTASIYA İŞİNİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə səviyyəsi. Mövzunun aktuallığını şərtləndirən bir sıra səbəblər vardır ki, onlara 3 aspektdən aydınlıq gətirmək istərdik:

1. 1985-1991-ci illərdə Mərkəzi Asiya respublikalarında baş verən hadisələr hazırki kontekstdə nə Azərbaycan, nə də Türkiyə tarixşünaslığında araşdırılmamışdır. İlk dəfə hazırki dissertasiya çərçivəsində bu hadisələrin Azərbaycan SSR və Türkiyə mətbuatında işıqlandırılmasına cəhd edilmişdir. Belə ki, 2023-cü ildə Cümhuriyyət quruculuğunun 100-cü ili qeyd edilən Türkiyənin, həmçinin müstəqilliyinin bərpa edilməsinin 32-ci ildönümü qeyd edilən Azərbaycanın xarici siyasətlərinin mühüm istiqamətlərindən birini Mərkəzi Asiyanın türk respublikaları ilə münasibətlər təşkil edir. Bu baxımdan, Mərkəzi Asiyanın türk respublikaları ilə bağlı araşdırmalar həm elmi, həm də siyasi baxımdan aktuallıq kəsb etməkdədir.

2. Mərkəzi Asiya araşdırmaları hər zaman aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Mütəxəssislərə görə, günümüzdə beynəlxalq aləmdə növbəti dəfə yeni düzənin formalaşması dövrü yaşanmaqdadır. Belə ki, hazırda “avtoritar və revizionist dövlətlər” adlandırılan Rusiya, Çin və İran arasındakı münasibətlər heç zaman olmadığı qədər güclüdür. Bunun məntiqi davamı olaraq baş verən hadisələr isə, xüsusən də, 2014-cü ildə Krımın işğalı ilə başlanmış Rusiya-Ukrayna müharibəsinin 2022-ci ildə yeni mərhələyə daxil olması; 2023-cü ilin oktyabr ayında HƏMAS-ın İsrailə silahlı hücumu və digər məsələlər Qərbi dövlətləri ilə revizionist dövlətlər arasında rəqabətin bir qədər də kəskinləşməsinə səbəb oldu. Bununla da, “*Soyuq müharibədən sonrakı dövrdə ABŞ və onun müttəfiqlərinin dinc mövcudluğunu ifadə etməkdə olan “Amerika barişi”nin (Pax Americana) sonu gəldi, HƏMAS onu “tarix dərslərinə” göndü*”¹.

Baş verən bütün bu hadisələr ABŞ Dövlət Katibi Entoni Blinken tərəfindən 2023-cü il sentyabr ayının 13-də “Con Hopkins Qabaqcıl

---

¹ Hal, B. Hamas Consigns the Pax Americana to History Books: [Electronic resource] / Bloomberg, 9 October 2023. URL: <https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2023-10-09/israel-hamas-war-us-faces-global-conflict-instability-terrorism>

Beynəlxalq tədqiqatlar məktəbi”ndə (SAIS) “Yeni dövrdə Amerika diplomatiyasının gücü və məqsədi” mövzusunda çıxışı zamanı “XX əsrin 90-cı illərində formalaşmış olan dünya düzəninə sona çatması” kimi xarakterizə edildi². Bütün bunlar başqa sözlə o deməkdir ki, yaxın gələcəkdə dünya siyasəti baxımından geosiyasi əhəmiyyətli bölgələrdə böyük güclər arasında nüfuz uğrunda rəqabət yenidən kəskinləşəcək. Belə əhəmiyyətli bölgələrdən biri isə, heç şübhəsiz, geosiyasətçilər tərəfindən “tarixin oxu”, “Avrasiyanın ürəyi” hesab edilən bölgənin mühüm tərkib hissəsi olan -və həm də bu baxımdan- araşdırma mövzumuzun coğrafi sərhədlərini təşkil edən Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləridir.

Bundan başqa, 2022-ci ilin avqust ayında SSRİ-nin ilk və son prezidenti olmuş M.S.Qorbaçovun vəfat etməsi onun özü və dövrü haqqında araşdırmalara yenidən aktuallıq qazandırdı. Hesab edirik ki, bunu da mövzunun aktuallığını şərtləndirən növbəti səbəblərdən biri olaraq qəbul edə bilərik.

3. Mövzunun aktuallığını şərtləndirən digər səbəb, onun informasiya ötürücüləri arasında ilk cərgələrdə dayanan mətbuatla bağlı olmasıdır. Belə ki, informasiya mübarizəsi tarix boyu dünya siyasətinin əsas vasitəsi olmuşdur, günümüzdə isə hətta dünyada siyasi, iqtisadi və mənəvi hegemonluğa sahib olmanın əsas vasitələrindən biridir. Hələ XX əsrin 60-70-ci illərində, ABŞ prezidentinin köməkçisi, milli təhlükəsizlik məsələləri üzrə müşaviri, daha sonra Dövlət katibi olmuş Henri Kissincer bildirirdi ki, informasiya axınına nəzarət edən güclər dünyaya nəzarət etmək imkanlarına sahib olurlar ki, bu da yeni növ hegemonluğun - informasiya dominantlığının meydana çıxmasını şərtləndirir³. Bu baxımdan, dövlətlərin milli təhlükəsizliyinin əsas tərkib hissələrindən biri kimi, milli maraqların qorunmasının informasiya

---

² Speech Secretary Anthony J.Blinken Remarks to the Johns Hopkins School of Advanced International Studies (SAIS) “The Power and Purpose of American Diplomacy in a New Era”: [Electronic resource] / September 13, 2023. URL: <https://www.state.gov/secretary-antony-j-blinken-remarks-to-the-johns-hopkins-school-of-advanced-international-studies-sais-the-power-and-purpose-of-american-diplomacy-in-a-new-era/>

³ Солянова, В.М. Генри Киссинджер о мировом порядке: [Электронный ресурс] / США и Канада, 2016, №7, с.85. URL: https://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2016_603.htm

sistemini təmin etmək dövlətlərin informasiya siyasətinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Təsadüfi deyildir ki, günümüzdə dövlətlər arasında mübarizənin müasir formalarından biri məhz geosiyasi informasiya mübarizəsidir. İstənilən siyasi rejim, hətta ən repressiv rejim belə hakimiyyətin qəbul etdiyi qərarların ictimai rəy tərəfindən dəstəklənməsinə cəhdlər edir və bunu bilavasitə mətbuat üzərindən reallaşdırmağa çalışır ki, bu, SSRİ-də də belə olmuşdur.

Mətbuatın ictimai-siyasi həyatda nə qədər mühüm əhəmiyyətə malik olduğu, Azərbaycanın II Qarabağ muharibəsi dövründə bir daha təsdiqlənmiş oldu. II Qarabağ müharibəsində Azərbaycan yalnız döyüş meydanında deyil, həmçinin informasiya mübarizəsində də mübahisəsiz üstünlük əldə etdi. Bütün bunlar onu bir daha təsdiq edir ki, hazırda siyasətin və diplomatiyanın səmərəliliyinin başlıca vasitələrindən biri məhz informasiyadır. Bu mənada, mətbuatın cəmiyyətin həyatında oynadığı rolu tədqiq etmək günümüzün aktual məsələlərindən biridir. Beləliklə, bütün deyilənləri yekunlaşdıraraq belə nəticəyə gələ bilərik ki, araşdırma mövzumuz həm obyekt, həm də predmeti baxımından günümüzün ən aktual məsələlərindən birinin tədqiqinə həsr edilmişdir. Araşdırma mövzusunun *zaman baxımından* yaşadığımız dövrlə oxşarlıq təşkil edən yeni dünya düzəninə formalaşmaqda olduğu illəri; *məkan baxımından* həm Azərbaycanın, həm də Türkiyənin xarici siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri olan Mərkəzi Asiya üçün türk respublikaları ilə bağlı seçilməsi həm elmi, siyasi, həm də praktik əhəmiyyətli olması baxımından aktual hesab edilə bilər.

*Mövzunun işlənmə dərəcəsi*ndən bəhs edərkən, mövcud tarixşünaslıq əsərlərini:

- 1) tədqiq edilən dövrlə bağlı ümumi təsəvvürün əldə edilməsinə və
- 2) ümumilikdə mətbuat, SSRİ-də, Azərbaycan SSR-də və Türkiyədə mətbuatla bağlı məsələlərə aydınlıq gətirilməsinə yardım edən əsərlər olaraq iki qrupa ayıra bilərik.

Öz növbəsində, birinci qrup əsərləri aşağıdakı alt qruplara ayırmaq mümkündür:

✓ SSRİ tarixinin yenidənqurma illərinin araşdırılmasına həsr edilmiş əsərlər. Bu əsərləri araşdırmamız üçün əhəmiyyətli edən cəhət, onlarda ümumilikdə SSRİ-də baş verən hadisələrdən bəhs edilərkən,

həmçinin Mərkəzi Asiyanın türk respublikalarında baş verən hadisələrə də bu və ya digər dərəcədə toxunulmasıdır;

✓ Rusiyanın, Mərkəzi Asiyanın türk respublikalarının, həmçinin Azərbaycan tarixinə, o cümlədən müstəqillik illərinin tarixinə həsr olunmuş əsərlər. Bu əsərlər, onlardan ayrı-ayrı respublikaların 1985-1991-ci illər dövrü haqqında məlumatların götürülərək Azərbaycan SSR və Türkiyə mətbuatında verilmiş məlumatlarla müqayisə edilə biləcəyi baxımından əhəmiyyət kəsb edirlər;

✓ Azərbaycanın və Türkiyənin Mərkəzi Asiyanın türk respublikaları ilə münasibətlərinə həsr edilmiş əsərlər. Müstəqillik illərinin tədqiqinə həsr olunmuş bu əsərlər, onlarda respublikaların müstəqillik əldə etmələri ərəfəsindəki vəziyyətlərin də bu və ya digər dərəcədə araşdırılması baxımından dissertasiya üçün müəyyən dərəcədə əhəmiyyətliyətlidirlər;

✓ Soyuq müharibənin sona çatması, yeni dünya düzəninə formalaşması, yeni şəraitdə müvafiq dövlətlərin xarici siyasət fəaliyyətindən bəhs edən əsərlər araşdırma dövrü ilə bağlı ümumi mənzərə haqqında təsəvvür əldə etmək baxımından əhəmiyyətliyətlidirlər;

✓ Etnik kimlik məsələsi, konfliktlər və s. bu kimi məsələlərin araşdırılmasına həsr edilmiş əsərlər. Bu əsərlərin bir qisminə birbaşa, bir qisminə isə müəyyən dərəcədə 1985-1991-ci illərdə Mərkəzi Asiyada baş vermiş Alma-Ata, Fərqanə, Oş hadisələrinin tədqiq edilməsi onları tədqiqat üçün əhəmiyyətli edir. Bu əsərlər tədqiqat üçün hətta müəyyən hallarda mənbə rolunda da çıxış edirlər.

✓ Haqqında bəhs olunan dövrdə əvvəlcə SSRİ-nin Kommunist Partiyası Baş Katibi, sonradan ilk və son prezidenti olmuş M.S.Qorbaçova həsr edilmiş əsərlər. Bu əsərlər ümumilikdə dövr haqqında təsəvvür əldə edilməsinə yardım etmək baxımından əhəmiyyətliyətlidirlər.

Bütün bu araşdırmalar 1985-1991-ci illərdə Mərkəzi Asiyanın türk respublikalarında baş vermiş hadisələrin tarixşünaslıq müstəvisində öyrənilməsi baxımından əhəmiyyət kəsb edirlər.

İkinci qrup əsərləri 3 alt qrupa ayırmaq mümkündür:

- ✓ Ümumilikdə mətbuat, o cümlədən SSRİ-də mətbuat;
- ✓ Azərbaycan SSR-də mətbuat;
- ✓ Türkiyədə mətbuatın araşdırılmasına həsr edilmiş əsərlər.

Bu qrup əsərlər Azərbaycanda və Türkiyədə mətbuatın, onun cəmiyyətdə yeri və rolu, vəzifələri və s. məsələlər haqqında təsəvvür əldə etmək baxımından əhəmiyyətli olmuşlar.

Tədqiqat zamanı Azərbaycan, Türkiyə və xarici ölkə müəlliflərinin aşağıdakı əsərlərindən istifadə edilmişdir.

Birinci qrup əsərlərə

- 1985-1991-ci illərdə Mərkəzi Asiyada mövcud vəziyyətin öyrənilməsi məqsədilə N.Məmmədli, T.Baxşəliyev, İ.Məmmədov, S.Ruintən və C.Əlisgəndərli, T.Həmid, M.Saray, A.Kara, O.Roy, R.M.Kuççiola və F.Şokirovanın⁴;

- Araşdırılan dövrün ən mühüm hadisələrindən olan Alma-Ata, Fərqanə və Oş hadisələri ilə bağlı A.Kara, A.G.Osipov, F.Devrişeva və V.Tışkovun⁵;

- M.S.Qorbaçov və onun islahatları ilə bağlı Moskva Dövlət Universitetinin əməkdaşları tərəfindən nəşr edilmiş 2 cildlik “Müasir Rusiya tarixi” müntəxəbatından, həmçinin J.Gibbs, A.Brovn, R.G.Süni və N.Alecın araşdırmaları aiddir⁶.

---

⁴ Məmmədli, N. Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri və Türkiyə (XX əsrin 90-cı illəri) / N.Məmmədli. Bakı: AzAtam, – 2005. – 233 s.; Baxşəliyev, T. Rusiya tarixi ən qədim zamanlardan günümüzədək / T.Baxşəliyev. – Bakı: Təhsil, – 2021. – 808 s.; Məmmədov, İ.M. Türk dünyasının böyük oğlu // Dövlət və Hüquq jurnalı, –1998, №1 – s.14-17; Məmmədov, İ.M. Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı: Azərbaycan Tarixi Eski Çağlardan Günümüze./ İ.M.Məmmədov. – İstanbul: Ötügen yay. – 2009. – 853 s.; Ruintən, S., Əlisgəndərli, C. SSRİ Mərkəzi hökumətinin Mərkəzi Asiya və Qafqaz respublikalarına münasibətdə siyasətinin xarakteri haqqında // Bakı: Tarix və onun problemləri, – 2014, №4, s.132-139; Cucciolla, M. The Crisis of Soviet Power in Central Asia: The ‘Uzbek cotton affair’ (1975-1991): / PhD Program in Political History XXVIII Cycle / – Lucca, 2017. – 712 p.; Shokirova, F. “Ak Altın”ın Kara Kaderi: Pamuk Vakası Ve Şeref Reşidov’un Başına Gelenler // Online: Rusad, 2022. № 8, - s.55-77.

⁵ Saray, M. Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi / M.Saray. - İstanbul: Türk Tarih Kurumu – 2014. – 513 s.; Kara, A. Kazakistan'da 1986 Almatı Olaylarının İcyüzü ve Etkileri / YLT / - İstanbul, 1997. – 195 s.; Осипов, А.Г. Ферганские события: конструирование этнического конфликта. – В кн.: Ферганская долина: этничность, этнические процессы, этнические конфликты. Москва, Наука, 2004, с.164-223.; Devrişeva, F. Türk ve Rus Kaynakları Işığında 1989 Fergana Olayları // Denizli: Belgi Dergisi, 2019. № 2/17, - s.1170-1187 və b.

⁶ История современной России: Документы и материалы (1985–1999): В 2 ч. Ч.1. / Под общ.ред. С.М.Шахрая и А.А.Клишаса (Сост. С.М.Попова, А.А.

İkinci grup əsərlərə:

- Azərbaycan SSR-də mətbuatla bağlı məlumatlar Ş.Vəliyev və N.Yaqublu, N.Zeynalov, N.Axundov, S. Rüstəмова Tohidi, A.Aşırılı, Q.Dünyaminqızı, E.Məhərrəmov və A.Məhərrəmli, İ.Mazanlı⁷;

- Türkiyə mətbuatı ilə bağlı məlumatlar H.Topuz, A.Kabacalı⁸;

- SSRİ mətbuatı ilə bağlı məlumatlar A.M.Panfilova və İ.N.Panarinin araşdırmaları⁹ daxildir .

Dissertasiyanın mənbə bazasını tədqiqata cəlb edilmiş qəzet və jurnallar:

- SSRİ mətbuatından “Nezavisimaya qazeta”, “İzvestiya” qəzetləri¹⁰;

Яник). М.: Фонд современной истории; Издательство Московского университета, 2011. - 624 с.; Gibbs, J. Gorbachev's Glasnost the Soviet Media in the first Phase of Perestroika / J. Gibbs. - Texas: Texas A&M University press. – 1999. – 147 p.; Brown, A. The Gorbachev Factor / A. Brown. - New York: Oxford University Press. - 1997. - 444 p. və b.

⁷ Vəliyev, Ş., Yaqublu, N. Azərbaycan mətbuatı antologiyası, I cild: [2 cilddə]. C.I / Bakı: Elm və Təhsil, - 2010. - 440 s., II cild /Bakı: Elm və Təhsil, - 2011. - 440 s.; Tohidi Rüstəмова S. Azərbaycan dövrü mətbuatı / S.Rüstəмова Tohidi. 1875-1990, Bakı: Azərnəşr, – 1993. – 258 s.; Aşırılı, A. Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920) / A.Aşırılı. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2009. – 296 s.; Məhərrəmov E.Ə., Məhərrəmli A.E. “Xalq qəzeti”nin (Kommunist) yaranması və inkişaf tarixindən, Nəşrinin 90 illiyi münasibətilə. / E.Ə.Məhərrəmov, A.E Məhərrəmli. Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı, – 2009. – 88 s.; Mazanlı, İ. Millətlərarası münasibətlərin təkmilləşdirilməsində mətbuatın rolu / İ.Mazanlı. – Bakı, “Renessans” nəşriyyatı, - 2014. - 624 s. və b.

⁸ Topuz, H. Türk Basın Tarihi / H.Topuz. - İstanbul: Gerçek yayınları, - 1973. – 270 s.; Kabacalı, A. Başlangıcından Türkiyə'de Matbaa ve Yayın / A.Kabacalı. İstanbul: Literatür Yayıncılık, – 2000. – 280 s.

⁹ Панфилова, А.М. Советская периодическая печать как исторический источник. Москва, Изд-во Московского Университета, - 1974, - 62 с.; Панарин И.Н. Первая информационная война. Развал СССР. / Панарин И.Н. - СПб., «Питер», - 2010. - 256 с.

¹⁰ Заявление М.С.Горбачева по советскому телевидению 22 августа 1991 года: [Электронный ресурс] / Известия, № 201 [23467], 23 августа 1991 года, с.1-2. URL: <https://yeltsin.ru/archive/periodic/53659>; Игорь Ж. Президент Ниязов уступать не намерен: «Никто не вправе диктовать нам каких-либо условий»: [Электронный ресурс] / «Независимая газета», №170, 28 декабря 1991, с.3. URL: <https://yeltsin.ru/archive/periodic/53970>; Игорь, Р. Выборы Президента:

- Azərbaycan SSR-də nəşr edilən “Kommunist” (1991-ci ildən “Xalq qəzeti”), “Azadlıq”, “Azərbaycan gəncləri”, “Azərbaycan”, “Odlar yurdu” qəzetləri, “Elm və həyat”, “Azərbaycan Kommunisti” jurnalları;

- Türkiyədə nəşr edilən “Cumhuriyet”, “Hürriyet”, “Milliyet”, “Tercüman”, “Türkiye” qəzetləri, “Türk Yurdu” jurnalı təşkil edir.

- Azərbaycan SSR-də 1985-1991-ci illərdə nəşr edilən adı çəkilən qəzet və jurnalların nüsxələri Azərbaycan Milli kitabxanasında saxlanılır. Bu baxımdan, Milli kitabxananın E-dövri mətbuat bazasının materiallarından¹¹;

- Türkiyə mətbuatı ilə bağlı İstanbulda yerləşən “Atatürk Kitaplığı” kitabxanasının rəqəmsal resurslarından¹², “Türk Yurdu” jurnalı üçün işə jurnalın rəsmi saytında yerləşdirilmiş arxivdən¹³ istifadə edilmişdir.

Bundan başqa araşdırmada həmçinin:

- “M.S.Qorbaçov adına Beynəlxalq sosial-iqtisadi və politoloji tədqiqatlar mərkəzi”nin materiallarından¹⁴;

- “B.N.Yeltsin Prezident Mərkəzi” Fondunun elektron kitabxanasının materiallarından¹⁵;

поэт против бывшего лидера коммунистов: [Электронный ресурс] / «Независимая газета», №170, 28 декабря 1991, с.3. URL: <https://yeltsin.ru/archive/periodic/53970> və b.

¹¹ Azərbaycan Milli Kitabxanası, E-dövri mətbuat: [Elektron resurs] / URL: <https://www.millikitabxana.az/newspapers>

¹² “Atatürk Kitaplığı” kitabxanasının rəsmi internet səhifəsi: [Elektron resurs] / URL: <https://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/tr/Anasayfa>

¹³ “Türk yurdu” jurnalının rəsmi səhifəsi: [Elektron resurs] / URL: <https://www.turkyurdu.com.tr/dergiler.php>

¹⁴ Официальный сайт некоммерческой организации международного фонда социально-экономических и политологических исследований имени М.С. Горбачева «Горбачев-Фонд»: [Электронный ресурс] / URL: <https://www.gorby.ru/>

¹⁵ Официальный сайт Фонда «Президентский центр Б.Н.Ельцина» (Ельцин центр): [Электронный ресурс] / URL: <https://yeltsin.ru/>; Горбачев, М.С. Жизнь и реформы. В двух книгах. Кн.1: [Электронный ресурс] / М., АО «Изд-во Новости», 1995, 600 с. URL: <http://www.yeltsincenter.ru/sites/default/files /zhizn-i-reformy-kniga-1.pdf>

- Rusiya Federal arxiv agentliyinin rəsmi saytında, xüsusilə də “Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı” və “SSRİ-nin süqutu. Rusiya Federasiyasının yaranması” bölmələrində yerləşdirilmiş qanunvericilik aktları və sənədli materiallardan¹⁶;

- Qazaxıstan Respublikasının birinci prezidenti N.Nazarbayevin rəsmi saytında yerləşdirilmiş çıxış, məruzə və bəyanatlardan¹⁷; Qazaxıstan Respublikasının normativ hüquqi aktlarının informasiya-hüquqi sistemi “Ədilet” saytında yerləşdirilmiş qanunvericilik sənədlərindən¹⁸;

- Özbəkistan Respublikası qanunvericiliyinin milli məlumat bazası “LexUz on-line” saytının; “Özbəkistanın bütün qanunvericiliyi” sənədlərinin yerləşdirildiyi “Norma online” saytının¹⁹ materiallarından;

- “Qırğızıstan Respublikasının hüquqi məlumatlarının mərkəzləşdirilmiş məlumat bankı” saytında²⁰ yerləşdirilmiş sənədlərdən;

- SSRİ Kitab Palatasının statistik materiallarından²¹ istifadə edilmişdir.

---

¹⁶ Официальный сайт Интернет-проекта «Исторические материалы»: [Электронный ресурс] / URL: <https://istmat.org/statistics>; Официальный сайт Федерального архивного агентства России: [Электронный ресурс] / URL: <https://projects.rusarchives.ru/statehood/09-28-zakon-prezident-sssr.shtml>

¹⁷ Официальный сайт первого Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева: [Электронный ресурс] / URL: <https://nazarbayev.kz/>

¹⁸ Сайт Информационно-правовой системы нормативных правовых актов Республики Казахстан “Ədilet”: [Электронный ресурс] / URL: <https://adilet.zan.kz/rus>

¹⁹ Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан: [Электронный ресурс] / URL: <https://lex.uz/ru/>; Сайт Информационно-поисковые и экспертные системы «Все законодательство Узбекистана»: [Электронный ресурс] / URL: <https://ngm.uz/about>

²⁰ Сайт Централизованного Банка Данных Правовой Информации Кыргызской Республики Министерства Юстиции Кыргызской Республики: [Электронный ресурс] / URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/>

²¹ Печать в СССР в 1990 году. Стат. сб. / Всесоюзная ордена «Знак Почета» книжная палата. Москва, «Финансы и статистика», 1991, 284 с. Печать в СССР в 1985 году. Стат.сб. / Всесоюзная ордена «Знак Почета» книжная палата. Москва, «Финансы и статистика», 1986, 311 с.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini 1985-1991-ci illərdə Mərkəzi Asiyanın türk respublikalarında baş verən hadisələr; predmetini isə həmin hadisələrin Azərbaycan SSR və Türkiyə mətbuatında əksi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi 1985-1991-ci illərdə Mərkəzi Asiyanın türk respublikalarında mövcud vəziyyətin həmin dövr Azərbaycan SSR və Türkiyə mətbuatında işıqlandırılması məsələsinin araşdırılmasıdır. Belə ki,

1) Hadisələrin cərəyan etdiyi Soyuq müharibə illərində iki fərqli sistemə aid olan Azərbaycan SSR və Türkiyə dövlətlərinin mətbuatının seçilməsi, ilk növbədə, eyni hadisələrə müxtəlif rakurslardan baxmağa imkan verəcək, həmçinin müəyyən mənada dünya siyasətində ikili standartlar yanaşmasının mahiyyətini də başa düşməyə yardım edəcək;

2) Mətbuatın siyasi sistemin xarakterindən asılı olaraq -demokratik, avtoritar, ideokratik və s.- cəmiyyətdə yeri və rolunun necə dəyişdiyi, onun idarə olunmasında əhəmiyyəti kimi məsələlər əyani şəkildə görünəcəkdir.

Bütün bunlar isə, informasiya mübarizəsinin daha da kəskinləşdiyi günümüz baxımından xüsusi əhəmiyyətli məsələlərdəndir.

Tədqiqat zamanı qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir. İlk növbədə, *mövcud tarixi, siyasi ədəbiyyatlar əsasında:*

- Bəhs edilən dövrdə, Mərkəzi Asiyanın türk respublikalarının da daxil olduğu 15 respublikanın “könüllü ittifaqı” olan SSRİ-də M.S. Qorbaçov dövrünün siyasi, iqtisadi və sosial vəziyyətini müəyyənləşdirmək;

- Ümumilikdə SSRİ-də həyata keçirilən islahat və dəyişikliklərin Mərkəzi Asiyanın türk respublikalarına təsirinə, bu respublikalarda vəziyyətin fərqli xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirmək;

Azərbaycan və Türkiyə mətbuatından tədqiqat üçün mənbə olaraq seçilmiş nəşrlər əsasında:

- 1985-1991-ci illərdə Mərkəzi Asiyanın ayrı-ayrılıqda türk respublikalarında baş verən hadisələrin Azərbaycan SSR mətbuatında necə işıqlandırıldığını araşdırmaq;

- 1985-1991-ci illərdə Mərkəzi Asiyanın ayrı-ayrılıqda türk respublikalarında baş verən hadisələrin Türkiyə mətbuatında necə işıqlandırıldığını araşdırmaq;

- Mövcud vəziyyətin Azərbaycan SSR və Türkiyə mətbuatında işıqlandırılmasında oxşar və fərqli cəhətləri, onların səbəblərini müəyyənləşdirmək və müqayisəli təhlil etmək;

- Azərbaycan SSR və Türkiyə mətbuatında verilən məlumatların fərqliliyinin səbəblərini düzgün dəyərləndirmək üçün isə, *yeri gəldikcə* ümumilikdə mətbuatın cəmiyyətdə yeri, rolu və vəzifələrinə aydınlıq gətirmək.

Araşdırma xronoloji baxımdan 1985-1991-ci illəri əhatə edir. Bu illər SSRİ tarixində, o cümlədən Mərkəzi Asiyanın türk xalqlarının sovet dövrü tarixində son mərhələni təşkil edir. Tarixi-siyasi ədəbiyyatlarda “SSRİ-də aşkarlıq, demokratiya və yenidənqurma”, həmçinin “SSRİ-nin dağılma” mərhələsi adlandırılan bu illər, həm də beynəlxalq münasibətlər sistemində soyuq müharibənin başa çatmaqda, yeni dünya düzənin qurulmaqda olduğu illər kimi də qəbul edilir. Bu illər həmçinin araşdırdığımız Mərkəzi Asiya bölgəsində 4 (ümumilikdə SSRİ məkanında isə, 5) türk respublikasını müstəqilliyinə aparan illər olması baxımından, türk xalqlarının dövlətçilik tarixində dirçəliş illəri kimi də xarakterizə edilə bilər. Qeyd edək ki, dissertasiyada, araşdırılan bəzi məsələlərin daha aydın başa düşülməsi məqsədilə müəyyən hallarda göstərilən çərçivədən qismən kənara da çıxılmışdır.

Tədqiqatın metodları. Araşdırma zamanı kütləvi informasiya vasitələrinin, o cümlədən mətbuatın araşdırılması zamanı ən çox istifadə edilən *kontent-analiz metodundan*; kontent-analiz metodu zamanı daha dolğun məlumatların əldə edilməsi üçün həm də tarixi tədqiqatlarda geniş istifadə edilən *tarixi-müqayisəli təhlil, tarixi-sistemli yanaşma*, həmçinin *empirik, induktiv və deduktiv tədqiqat metodlarından* da istifadə edilmişdir: müxtəlif materiallar və faktlar toplanmış, onların mahiyyəti araşdırılmış, sistemləşdirilmiş, ümumiləşdirmələr aparılmış və müqayisəli təhlil edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar bunlardır:

- Həyata keçirilən islahatlara baxmayaraq, yenidənqurma illərində də SSRİ Mərkəzi hökumətinin İttifaqın türk müsəlman respublika-

larına münasibətdə siyasəti əvvəlki dövrlərdən fərqlənməmiş, münasibətlər bir qayda olaraq, Mərkəzin maraqlarına xidmət etmiş, digər respublikalarla müqayisədə isə ayrı-seçkilik münasibəti açıq şəkildə hiss olunmuşdur;

- Ümumilikdə mətbuat hər zaman progressiv maraqlara xidmət etmir. İstənilən siyasi rejim, hətta ən repressiv rejim belə hakimiyyətin qəbul etdiyi qərarların ictimai rəy tərəfindən dəstəklənməsinə cəhd edir və bunu bilavasitə mətbuat üzərindən reallaşdırmağa çalışır;

- Yenidənqurma illərində mətbuat sahəsində də islahatlar keçirilməsinə baxmayaraq, bütünlükdə SSRİ-də, o cümlədən Azərbaycan SSR-də mətbuatda senzura mövcudluğunu davam etdirməkdə idi. İdarəçilikdə inzibati-amirlik sisteminin mövcudluğu da əlavə olaraq, mətbuatın fəaliyyətini məhdudlaşdırmağa davam edirdi;

- Müstəqil və müxalifət qəzetlərinin yaradılmasına SSRİ-nin mövcudluğunun son illərində icazə verildi. Lakin Azərbaycan SSR-də bu qəzet və jurnalların da səhifələrində daha çox Azərbaycan və Mərkəzi hökumətlə bağlı xəbərlər verilmiş, qismən isə Rusiya və SSRİ-nin digər “əsas respublikalarında” baş verən hadisələr işıqlandırılmışdır. Mərkəzi Asiya respublikalarında mövcud vəziyyətlə bağlı xəbərlər, demək olar ki, yer ayrılmamışdır;

- Hadisələr əsasən Azərbaycan SSR-in rəsmi dövlət mətbuatında işıqlandırılmış. Mətbuatın isə hər zaman məxsus olduğu dövlətin maraqlarından çıxış etməsi baxımından, 1985-1991-ci illərdə Mərkəzi Asiyanın türk respublikalarında baş verən hadisələr Azərbaycan SSR-in həmin dövr mətbuatında obyektiv işıqlandırılmamış, verilən xəbərlər “Mərkəzin mövqeyi”ni əks etdirmişdir;

- Azərbaycanın həmin dövr mətbuatında “Mərkəzin” mövqeyinə uyğun olaraq, bir sıra hallarda ümumiyyətlə xəbər verilməmişdir;

- Mətbuatın hər zaman məxsus olduğu dövlətin maraqlarından çıxış etməsi baxımından, 1985-1991-ci illərdə Mərkəzi Asiyanın türk respublikalarında baş verən hadisələr Türkiyənin həmin dövr mətbuatında bir qədər fərqli aspektlərdən işıqlandırılmışdır;

- Hadisələrin Türkiyənin həmin dövr mətbuatında işıqlandırılması zamanı verilən xəbərlərdə yalnız Türkiyənin deyil, eyni zamanda müttəfiqi olduğu, SSRİ ilə ideoloji mübarizənin qarşı tərəfi olan Qərb blokunun da maraqları nəzərə alınmışdır;

- Azərbaycan SSR və Türkiyə mətbuatında müəyyən məsələlərin işıqlandırılması zamanı üst-üstə düşən, oxşar dəyərləndirmələr olmaqla bərabər, biri digərinə tamamilən əks olan fikirlər və yanaşmalar da olmuşdur;

- “Türkiyə mətbuatında hadisələr daha obyektiv işıqlandırılmışdır” yanaşmasını, bütün məsələlərə münasibətdə doğru hesab etmək olmaz;

- Azərbaycan SSR mətbuatında haqqında ümumiyyətlə xəbər verilməməsinə, Türkiyə mətbuatında isə haqqında çox xəbər verilən, müəyyən hallarda millətçi və dini hərəkətlər kimi təqdim edilməsinə baxmayaraq, haqqında bəhs edilən dövrdə Mərkəzi Asiyada baş vermiş Alma-Ata, Fərqanə və Oş hadisələri, əslində əksər hallarda təqdim edildiyi kimi milli səbəblərdən baş verməmişlər. Bu baxımdan, onları milli münaqişə olaraq dəyərləndirməmək daha doğru olar.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Hazırkı dissertasiyanın Azərbaycan tarixşünaslığı baxımından ən əsas yeniliyi,

- 1985-1991-ci illərdə Mərkəzi Asiyanın türk respublikalarında ki mövcud vəziyyətin məhz bu kontekstdə, yəni iki fərqli siyasi sistemə -kommunist və liberal-demokratik quruluşa- malik dövlətin mətbuatında necə işıqlandırılmasının araşdırılması ilə bağlıdır.

Bundan başqa,

- Mövcud vəziyyətin iki ölkənin mətbuatında işıqlandırılması zamanı fərqli yanaşılan məqamlar müəyyənləşdirilmiş (məsələn, milli məsələlərə Azərbaycan SSR mətbuatında demək olar ki, toxunulmamış, Türkiyə mətbuatı isə daha çox bu məsələlərdən bəhs etmişdir), həmçinin bu fərqlərin səbəblərinin aydınlaşdırılmasına cəhd göstərilmişdir;

- Dissertasiyada yalnız Mərkəzi Asiyanın türk respublikalarında mövcud vəziyyətin Azərbaycan SSR və Türkiyə mətbuatında necə işıqlandırılması deyil, müəyyən mənada həm də iki ölkə mətbuatının müqayisəli təhlili aparılmışdır;

- Tədqiqatda istifadə olunmuş Türkiyə mətbuat orqanları, hazırki araşdırma mövzusu ilə bağlı, müqayisəli təhlil baxımından Azərbaycan tarix elmində ilk dəfədir ki, elmi dövriyyəyə gətirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın əhəmiyyətini aşağıdakı kimi dəyərləndirmək mümkündür:

- Tədqiqat işi aktuallığı və elmi yeniliyi baxımından, həmçinin Azərbaycan və Türkiyə nümunəsində, iki fərqli siyasi sistemə malik dövlətə aid mətbuatın müqayisəli təhlilinin aparılması baxımından nəzəri əhəmiyyətə malikdir.

- Tədqiqatın həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyəti bir də onun fənlərarası mövzunun araşdırılmasına həsr edilməsi ilə bağlıdır.

- Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti bir də onun cəmiyyətdə mətbuatın yeri və rolu məsələlərinə diqqəti artıracağı ilə bağlıdır. Xüsusən də müqayisəli təhlilin aparılması tədqiqatla tanış olacaq hər kəsin bu sahədə maariflənməsinə yardım edə bilər ki, günümüz baxımından bu, çox əhəmiyyətlidir.

Tədqiqat işinin materiallarından SSRİ-də mətbuat, Azərbaycan və Türkiyənin mətbuat tarixi, həmçinin Mərkəzi Asiyaın türk respublikalarının 1985-1991-ci il tarixlərinin araşdırmaları zamanı istifadə oluna bilər. Həmçinin ali məktəblərdə müvafiq ixtisaslı mütəxəssislər hazırlanması prosesində dissertasiyanın faydalı ola biləcəyini düşünürük.

Aprobasiya və tətbiqi. Dissertasiya işinin əsas müddəaları və elmi nəticələri müəllifin beynəlxalq simpoziumlar və konfranslarda məruzələrində, Azərbaycanda və xaricdə nəşr etdirdiyi məqalələrində öz əksini tapmışdır. Müəllifin dissertasiya ilə bağlı 8 məqaləsi, 5 tezisi çap olunmuş, 7 simpoziumda çıxış etmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsi “Türk xalqları tarixi” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, 12 yarım fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş - 42.021, I fəsil - 95.903, II fəsil - 66.137, III fəsil - 69.186, Nəticə - 10.599 olmaqla, dissertasiyanın ümumi həcmi 283.846 işarədən ibarətdir.

II. DİSSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, işlənmə dərəcəsi, mənbə bazası, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, xronoloji çərçivəsi, tədqiqat metodları, elmi yeniliyi, müdafiəyə çıxarılan müddəalar, tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti, aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiyanın yerinə yetirildiyi təşkilat və işin həcmi haqqında məlumatlar verilmişdir.

“1985-1991-ci illərdə Mərkəzi Asiyanın türk respublikalarında mövcud vəziyyət” adlı I fəsil iki yarım fəsildən ibarətdir. Birinci fəsildə mövcud olan elmi araşdırmalar əsasında, 1985-1991-ci illərdə SSRİ-də ümumi ictimai-siyasi, iqtisadi vəziyyət araşdırılır, bu şəraitin meydana çıxmasını şərtləndirən səbəblərə qısa şəkildə aydınlıq gətirilir. İkinci yarım fəsildə, ümumilikdə SSRİ-də yaranmış vəziyyətin, o dövrdə ittifaq respublikaları olan Mərkəzi Asiyanın türk respublikalarında vəziyyətə təsiri, Mərkəzi hökumətin müvafiq respublikalara münasibətdə siyasəti məsələləri araşdırılır. Qeyd olunur ki, Sovet İttifaqının süqutundan əvvəl sonuncu rəhbəri olan, adını Sovet tarixinə “islahatçı lider” kimi yazdırmış M.S.Qorbaçovun 11 mart 1985-ci ildə Sov.İKP MK-nın Baş katibi vəzifəsinə seçilməsi ilə Sovet İttifaqı üçün yeni dövr başlandı²². Hakimiyyətə gəlməsindən sonra o, SSRİ-də mövcud olan böhranlı vəziyyəti düzəltmək üçün ölkə həyatının bütün sahələrini əhatə edən “Sürətləndirmə”, “Aşkarlıq” və “Yenidənqurma” islahatlarını elan etdi. Lakin bu islahatlar süqutun qarşısını ala bilmədi. Nəticə etibarı ilə, M.S.Qorbaçov 1991-ci ilin dekabr ayında sovet xalqına telemüraciətində *“İttifaq xalqlarının müstəqilliyi, respublikaların suverenliyi, eyni zamanda İttifaq dövlətinin, ölkənin bütünlüyünün qorunması uğrunda mübarizə apardığını, lakin hadisələrin fərqli müstəviyə keçdiyini və bununla razılığa bilmədiyini, bu səbəbdən də vəzifəsindən istefa verdiyini”* bildirdi²³. Beləliklə, dünyanın

---

²² Sovet İttifaqı Kommunist partiyası Mərkəzi komitəsinin plenumu haqqında məlumat // Kommunist. – 1985, 12 mart. – s.1.

²³ F.B.Aydemir. Sovyetlerin Son Lideri Mihail Gorbaçov Üzerine Kısa Bir Değerlendirme // - Bakı: Tarix və onun problemləri, - 2021. №2, - s.161; F.B. Aydemir Baş. SSCB'nin Çöküş Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme // - Bakı: Tarix və onun problemləri, - 2021. №4, - s.159-163.

siyasi xəritəsində SSRİ məkanında 15 -o cümlədən, Mərkəzi Asiyada 5- yeni müstəqil dövlət meydana çıxmış oldu.

Bütünlükdə bu dövr hadisələrinin Mərkəzi Asiyanın türk respublikaları üzrə nəticələri aşağıdakı kimi olmuşdur:

✓ Respublikaların iqtisadi həyatında mövcud olan problemlər daha da kəskinləşmiş, hətta müəyyən mənada respublika həyatının digər sahələrində baş verən problemləri daha da dərinləşdirmişdir;

✓ Cəmiyyətin demokratikləşməsinə nəzərdə tutan Aşkarlıq siyasəti ilə söz və mətbuat azadlığı, insan haqları kimi məsələlərə diqqətin artırılması məqsədilə həyata keçirilən tədbirlər (senzuranın ləğv edilməsi, dissidentlərin və siyasi məhkumların əfv edilməsi və s.) gözlənilən nəticəni verməmiş, əksinə SSRİ-nin dağılmasını sürətləndirmişdir;

✓ Prezident idarə üsuluna keçilməsi respublikalarda mövcud olan müstəqillik meyillərini bir qədər də artırmış, Sov.İKP idarəçiliyi çərçivəsində mövcud olan mərkəz-yerli idarəçilik asılılığını təmin etmək mümkün olmamışdır²⁴.

İdeoloji sahədə mövcud olan boşluqlar ittifaq respublikalarında müxtəlif xarakterli münaqişələrin baş verməsinə səbəb olmuşdur.²⁵

✓ Qazaxıstanda rus əsilli Q.Kolbinin Qazaxıstan Mərkəzi Komitəsinin Birinci katibi təyin edilməsi qazax xalqının etirazına səbəb olmuş və 1986-cı ildə Alma-Ata (Jeltoksan) adı ilə tanınan etirazların qanlı şəkildə yatırılması ilə nəticələnmişdir;

✓ 1989-cu ildə Özbəkistanda özbəklərlə Ahıska türkləri arasında baş vermiş qarşıdurmalar nəticəsində ahıskalılar ikinci dəfə deportasiyaya məruz qalmışlar;

✓ 1990-cı ilin iyununda “Oş hadisələri” - qırğızlarla özbəklər arasında toqquşmalar baş vermişdir;

✓ Bütünlükdə SSRİ-də olduğu kimi, Mərkəzi Asiyanın türk respublikalarında da mətbuat sahəsində həm kəmiyyət, həm keyfiyyət,

---

²⁴ Богданов, С.В. Формирование и развитие института президентской власти в СССР (1990-1991): [Электронный ресурс] / Вести Московского Университета, Серия 21, Управление (государство и общество), 2011, №3, с.106-125. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-i-razvitie-instituta-prezidentskoy-vlasti-v-sssr-1990-1991/viewer>

²⁵ F.B.Aydemir Baş, Ş. Çevikel. Bağımsızlık Yolunda Azerbaycan ve Orta Asya'daki Kitleli Hareketler // - Bakı: Tarix və onun problemləri, 2022. №1, - s.196-202.

həm də mahiyyət baxımından böyük dəyişikliklər baş vermiş, nəşr edilən mətbuat orqanlarının sayı artmış, az sayda olsa da müxalifət mövqeli qəzet və jurnalların nəşrinə başlanmış; beynəlxalq, ictimai-siyasi, tarixi xarakterli xəbərlər üstünlük təşkil etməyə başlamışdı. Bütün bunlar isə, əhalinin ictimai-siyasi fəallığının artdığının göstəricisi idi.

Fəsildə daha bir məsələ ilə bağlı fikir xüsusilə diqqətə çatdırılır. Qeyd edilir ki, ümumilikdə mövcud olan tarixi-siyasi ədəbiyyatların böyük əksəriyyətində SSRİ-nin dağılması mərhələsində ölkə ərazisində baş vermiş münaqişələrin hamısının milli münaqişə kimi göstərilməsini düzgün hesab etmirik. Bizə görə, Mərkəzi Asiyada baş verən münaqişələr, müəyyən məqamlarda milli mahiyyət kəsb etsələr də, Qazaxıstanda inzibati-idarəçilik sahəsində yol verilmiş səhvlərlə bağlı olmuş (*“problem Kolbinin rus olması deyil, Qazaxıstandan kənardan şəxsin hakimiyyətə gətirilməsi idi”*²⁶), Özbəkistanda və Qırğızıstanda isə daha çox sosial-iqtisadi problemlərin nəticəsi kimi meydana çıxmışdılar.

“1985-1991-ci illərdə Mərkəzi Asiyanın türk respublikalarındakı vəziyyətin Azərbaycan SSR mətbuatında əksi” adlı II fəsil beş yarımfəsildən ibarətdir. “Azərbaycan SSR-də mətbuat” adlı yarımfəsildə Azərbaycan milli mətbuatının formalaşması, inkişaf mərhələləri qısa şəkildə nəzərdən keçirilir, bəhs olunan dövrdə həyata keçirilən islahatların mətbuata təsiri məsələləri araşdırılır, mövcud vəziyyət haqqında məlumat verilir. Araşdırma üçün Azərbaycan mətbuatından hansı qəzetlərin seçildiyi məsələsinə aydınlıq gətirilir. Qeyd edilir ki, 1920-ci ildən 1991-ci ilə qədər Azərbaycanda sovet hakimiyyəti mövcud olmuş, kommunist ideologiyasını cəmiyyətə yaymaq üçün geniş mətbuat şəbəkəsi formalaşdırılmışdı. Müxtəlif auditoriyalara hesablanmış, həmçinin müxtəlif səviyyəli qəzet və jurnallar nəşr olunmuşdur²⁷. Bu nəşrlərin fəaliyyətinə kommunizmi dəstəkləmək şərti ilə

---

²⁶ Aydemir Baş, F.B.; Çevikel, Ş. Bağımsızlık Yolunda Azerbaycan ve Orta Asya’daki Kitleli Hareketler // Bakı: Tarix və onun problemləri, 2022 № 1 - s.199; Kara, A. Kazakistan’da 1986 Almatı Olaylarının İçyüzü ve Etkileri / YLT / - İstanbul, 1997. – s.58-59.

²⁷ Mətbuat tarixi: [Elektron resurs] / URL: https://www.azerbaijans.com/content_741_az.html

icazə verilirdi. Və bu qəzetlərdə əsasən sosial-iqtisadi inkişaf və mədəniyyətlə bağlı xəbərlər dərc edilirdi. Mətbuatda dərc olunan xəbərlər senzuraya məruz qalırdı və bu senzura 1980-ci illərin ikinci yarısına, M.S.Qorbaçov islahatlarının həyata keçirildiyi vaxta qədər davam etmişdir.

M.S.Qorbaçovun islahatlarının təsirləri, digər respublikalarda olduğu kimi, Azərbaycandan da yan keçmədi. Ümumilikdə SSRİ-nin dağılmasına qədər olan müddətdə müxtəlif ideyaları, düşüncələri təmsil edən nəşrlər getdikcə artmaqda idi. Statistik məlumatlara görə, 1990-cı ildə Azərbaycanda 520.368 mln nüsxə tirajla 168 adda qəzet nəşr edilirdi. Əhalinin hər 100 nəfərinə 60 qəzet düşürdü²⁸. Mahiyyət etibarilə isə, bu dövr mətbuatında əsasən Azərbaycanın problemlərinin işıqlandırılmasına üstünlük verilirdi.

Mövzu üçün mənbə seçimi zamanı başlanğıc mərhələdə, Azərbaycan mətbuatının o zaman ən nüfuzlu qəzetləri, eyni zamanda fərqli auditoriyalar üçün nəzərdə tutulmuş “Azərbaycan”, “Kommunist”, “Xalq qəzeti”, “Azadlıq”, “Azərbaycan gəncləri” qəzetlərinin araşdırılmasına qərar verilmişdi. Lakin araşdırma nəticəsində məlum oldu ki, 1985-1991-ci illərdə Mərkəzi Asiyanın türk respublikalarında cərəyan edən hadisələrlə bağlı xəbərlər əsasən “Kommunist” və “Xalq qəzeti”ndə nəşr edilmişdir. Müəyyənləşdirilən digər qəzetlərin əldə edə bildiyimiz saylarında müvafiq məlumatlara rast gəlinmədi, onlarda Azərbaycan və SSRİ Mərkəzi Hökuməti ilə bağlı xəbərlərə üstünlük verilmişdir. Bu baxımdan, araşdırmada “Kommunist” və “Xalq qəzeti”nin materialları əsasında təhlil və müqayisəyə cəhd edilmişdir.

Bəhs olunan dövrdə Mərkəzi Asiyanın türk respublikaları ilə bağlı Azərbaycan mətbuatında dərc edilən xəbərlərin araşdırılması zamanı gəlinən nəticə aşağıdakı kimi olmuşdur:

✓ Azərbaycan mətbuatında Mərkəzi Asiyanın türk respublikalarından Qazaxıstan və Özbəkistanla bağlı xəbərlər daha çox verilmişdir. Xəbərlər əsasən məlumat xarakterli olmuşlar;

✓ Qazaxıstanla bağlı daha çox sosial-iqtisadi xarakterli xəbərlər dərc edilirdi. Əldə etdiyimiz ümumilikdə 39 məlumatın 17-si ictimai-

---

²⁸ Печать в СССР в 1990 году. Статистический сборник. / Всесоюзная ордена «Знак Почета» книжная палата. Москва, «Финансы и статистика», - 1991. - с.84.

siyasi, 13-ü sosial-iqtisadi, 9-u elm və mədəniyyət, idman xəbərləri olmuşdur²⁹. İslahatların ilk illərinə təsadüf edən Alma-Ata hadisələri ilə bağlı Azərbaycan mətbuatında demək olar ki, heç bir xəbər dərc edilməmişdir. Yalnız sonrakı illərdə İttifaq respublikalarının rəhbər işçilərinin müşavirəsi və Qazaxıstan Kommunist partiyasının plenumu haqqında verilən xəbərlərdə bu məsələnin də müzakirə edilən məsələlər sırasında olması ilə bağlı müəyyən məlumatlara rast gəlmək mümkündür³⁰. Dərc edilən xəbərlər sırasında, Qazaxıstan prezidenti N.Nazarbayevın Rusiya prezidenti B.Yeltsinlə birlikdə vasitəçilik təşəbbüsü ilə 21 sentyabr 1991-ci ildə Azərbaycana gəlmələri də “Kommunist” qəzetinin səhifələrində işıqlandırılmışdır³¹;

✓ Özbəkistanla bağlı əldə etdiyimiz 26 xəbərin 17-si ictimai-siyasi, 6-sı sosial-iqtisadi, 3-ü elm və mədəniyyət, idman xarakterli olmuşdur. 1989-cu il Fərqanə hadisələri nəticəsində Ahıska türklərinin Azərbaycanda məskunlaşması prosesi ilə bağlı məlumatların verilməsi zamanı “Kommunist” qəzetində həmçinin müəyyən qədər 1989-cu il Fərqanə hadisələrinə də toxunulmuşdur³²;

✓ Digər türk respublikaları ilə müqayisədə ən az xəbər Qırğızıstanla bağlı verilmişdir. Əldə etdiyimiz 8 məlumatın 3-ü ictimai-siyasi, 5-i sosial-iqtisadi xarakterli olmuşdur və onlarda əsasən, 1990-cu ildən sonra qurulan ikitərəfli əlaqələrdən, Ə.Akayevin qərarlarından bəhs edilirdi³³. 1990-cu il Oş hadisələri, həmçinin, mədəniyyət sahəsi ilə bağlı hər hansı xəbərə rast gəlinmir;

✓ Türkmənistanla bağlı əldə etdiyimiz 9 xəbərdən 4-ü ictimai-siyasi, 1-i iqtisadi, 4-ü mədəniyyət sahələrinə həsr edilmişdir³⁴.

---

²⁹ F.B.Aydemir Baş. SSRİ-də “Sinatra doktrinası” dövründə Qazaxıstandakı vəziyyətin Azərbaycan mətbuatında əksi (“Kommunist” və “Xalq qəzeti” nümunəsində) // - Bakı: Tarix və onun problemləri, - 2023. №4, - s.128.

³⁰ Qanunçuluğu möhkəmlətməli // Kommunist. – 1987, 15 mart. – s.2; Qazaxıstan KP MK-in plenumu // Kommunist. – 1988, 7 iyun. – s.1.

³¹ Rusiya və Qazaxıstan prezidentləri Azərbaycanda // Xalq qəzeti. – 1991, 21 sentyabr. – s.1; Xoş məramlı səfər // Xalq qəzeti. – 1991, 24 sentyabr. – s.3.

³² Fərqanə od tutub yanırdı // Kommunist. – 1989, 15 iyul. – s.1 və b.

³³ Qırğızıstan Ali Sovetinin sessiyası // Kommunist. – 1991, 27 iyun. – s.1; Əsgər Akayevdən inşaatçı gənclərə // Xalq qəzeti. – 1991, 27 sentyabr. – s.1 və b.

³⁴ Dostlara musiqi salamı // Kommunist. – 1987, 21 may. – s.1; Qaydanı və mütəşəkkilliyi möhkəmlətməli // Kommunist. – 1985, 4 iyul. – s.2 və b.

Respublikalar üzrə dərc edilən məlumatları ümumiləşdirsək, demək olar ki,

✓ bütün xəbərlərdə hadisələr Mərkəzi hökumətin mövqeyi nəzərə alınaraq işıqlandırılmış,

✓ siyasi mövzularla bağlı xəbərlərə çox az yer ayrılmış, milli məsələlərlə bağlı xəbərlərə isə, demək olar ki, toxunulmamışdır.

Bütün bunların səbəbi isə, fikrimizcə:

1) Aşkarlıq və “yeni təfəkkür” siyasətinə keçilməsinin elan edilməsinə baxmayaraq, idarəçilikdə inzibati-amirlik sisteminin davam etməsi;

2) SSRİ siyasi sistemində dəyişikliklərə (son illərdə prezident idarəçiliyinə keçilməsi, ictimai-siyasi təşkilatların və partiyaların, müstəqil və müxalif mətbuat orqanlarının yaranması, senzuranın ləğvi və s.) gec keçilməsi, mətbuatın dövlət nəzarətində olması və mövcud rejimin təhlükəsizliyi çərçivəsində fəaliyyət göstərməsi olmuşdur³⁵.

“1985-1991-ci illərdə Mərkəzi Asiyanın türk respublikalarındakı vəziyyətin Türkiyə mətbuatında əksi” adlı III fəsil də beş yarım fəsildən ibarətdir. Burada da, əvvəlki fəsildə olduğu kimi, ilk yarım fəsildə Türkiyədə milli mətbuatın formalaşması, inkişaf mərhələləri haqqında qısa məlumat verilir. Araşdırma üçün Türkiyə mətbuatından hansı qəzetlərin seçildiyi məsələsinə aydınlıq gətirilir. Qeyd edilir ki, hazırki tədqiqatda Mərkəzi Asiyanın türk respublikalarındakı vəziyyət “Cümhuriyyət”, “Milliyet”, “Hürriyyət”, “Tərcüman” və “Türkiyə” qəzetləri, “Türk yurdu” jurnalında verilmiş xəbərlərə əsasən araşdırılmışdır. Araşdırma nəticəsində bəhs olunan dövrdə Mərkəzi Asiyanın türk respublikalarında vəziyyətin Türkiyə mətbuatında necə işıqlandırılması ilə bağlı aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir.

İlk olaraq, Türkiyədə mətbuatın vəziyyəti ilə bağlı:

✓ 1980-ci il 12 sentyabr hərbi çevrilişindən sonra ölkə həyatının bütün sahələrində olduğu kimi, mətbuatda da əsaslı dəyişikliklər baş vermişdi: azadlıqların məhdudlaşdırılması, senzuranın gücləndirilmə-

---

³⁵ F.B. Aydemir Baş. Kommünist Gazetesi Ve Azərbaycan'daki Rolü // Ege 10. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, 22-24 Aralık 2023. İzmir, -s. 509-510

si məntiqi olaraq, intellektual jurnalistikanın fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasına, siyasi məzmunlu bir çox qəzet və jurnalların bağlanmasına səbəb olmuşdu;

✓ Nəşr olunan qəzet və jurnallarda “siyasətdən uzaqlaşma” hiss olunurdu. Mövcud şəraitdə əsasən iqtisadi və “maqazin” xəbərlərinə üstünlük verilməsinə başlanmışdı. Daha çox qazanc məqsədli jurnalistika fəaliyyət imkanı əldə etmiş, “sarı mətbuat”ın sayı artmağa başlamışdı;

✓ 1983-cü ildən nisbətən mülayimləşən vəziyyətdə mətbuatda da məzmun baxımından müsbət dəyişikliklər hiss edilməsinə başlandı;

✓ 1989-cu ildən Türkiyədə müstəqil medianın fəaliyyətinə icazə verildi, müstəqil radio və televiziya kanallarının yaradılmasına başlandı ki, bu vəziyyət qəzet və jurnalların da fəaliyyətinə müsbət təsirini göstərdi.

Türkiyə mətbuatında Mərkəzi Asiyanın türk respublikaları üzrə ayrı-ayrılıqda verilən xəbərlərin araşdırılması zamanı gəlinən nəticə aşağıdakı kimi olmuşdur:

✓ Türkiyə mətbuatında da Qazaxıstan və Özbəkistanla bağlı verilən xəbərlər Qırğızıstan və Türkmənistanla bağlı verilən xəbərlərdən çox olmuşdur;

✓ Qazaxıstanla bağlı verilən xəbərlər əsasən ictimai-siyasi xarakterli olmuşdur. Xəbərlərin verilməsinə 1986-cı il Alma-Ata hadisələri ilə başlanmış və haqqında ən çox danışılan xəbər də məhz elə Alma-Ata hadisələri olmuşdur³⁶. Mahiyyət etibarilə, yalnız məlumat xarakterli yazılar dərc edilməyib, məsələlərin araşdırılmasına və təhlilinə də cəhd göstərilmişdir;

✓ Özbəkistanla bağlı xəbərlər ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni xarakterli olmuşdur. 1989-cu il Fərqanə hadisələri uzun müddət

---

³⁶ Alaşbek, M. Kazakistan'da İsyandır // Ankara: Türk Yurdu, – 1987. № 8, - s.58 – 60; Armaoğlu, F. Kazakistan Ayaklanması // Tercüman. – 1986, 20 Aralık. – s.4; F.B. Aydemir Baş. 1986 Jeltoksan (Alma-Ata) Olaylarının Türkiye Basınına Yansımaları Üzerine Bir Değerlendirme // Euroasia Congress on Scientific Researchers and Recent Trends - VII, - Bakı: Azərbaycan - 9 Dekabr, - 2020. - s.341-342;

müzakirə olunan məsələlərdən olub³⁷. Ahıska türklərinin ikinci deportasiyası ilə nəticələnən bu hadisə, eyni zamanda SSRİ-də milli məsələnin vəziyyəti ilə bağlı da müəyyən məlumatların dərc edilməsinə səbəb olub.

✓ Qırğızıstanla bağlı xəbərlərə çox az yer verilib, ilk xəbər 1987-ci ilə aiddir. Xəbərlər əsasən ictimai-siyasi, mədəniyyət xarakterli olmuşlar. Daha çox 1990-cı il Oş hadisələri, Özbəkistanla qarşıdurma məsələlərinə yer ayrılmışdı³⁸;

✓ Türkmənistanla gələcə, SSRİ dövründə də, sonralar olduğu kimi, çox da xəbər yoxdur. Verilən xəbərlər 1988-1991-ci illəri əhatə etmişdir. Əsasən ölkənin daxili vəziyyəti ilə bağlı xəbərlər olmuşdur³⁹. Bundan başqa, xarici mətbuatda dərc edilmiş məqalələrin tərcümələri də nəşr edilmişdir.

✓ “Cümhuriyyət” qəzetinin jurnalisti Fatih Yılmazın “Dağılmış SSRİ-də türk respublikalar. Mərkəzi Asiya oyanır” adlı təqdimat xarakterli seriya məqalələri dərc edilmişdi⁴⁰;

✓ Respublikaların müstəqilliklərini elan etmələri, Türkiyə tərəfindən tanınması ilə bağlı xəbərlər də dərc edilmişdir⁴¹.

✓ Mərkəzi Asiyanın bütün türk respublikaları ilə bağlı xəbərlərin verilməsində ümumi cəhət ondan ibarət olmuşdur ki, SSRİ-dən kənar, müstəqil bir ölkə kimi Türkiyə Mərkəzi Asiyada baş verən hadisələri

---

³⁷ Özbəkistan'da çatışma // Cumhuriyet. – 1989, 5 Haziran. – s.3; Özbəkistan'da Türklər boğaz boğaza // Milliyet. – 1989, Özbəkistan'da halk birbirini boğazlıyor, Ölümünə kavga // Hürriyet. – 1989, 7 Haziran. – s.12; Özbəkistan'da normale dönüş başladı // Tercüman. – 1989, 12 Haziran. – s.6 və b.

³⁸ F.B. Aydemir Baş. 1990 Oş Olayları ve Türk Basını // VII. Uluslararası Göbeklitepe Bilimsel Çalışmalar Kongresi, - Şanlıurfa: Türkiye, - 11-12 Kasım, - 2023, s.528-529; Özbek-Kırgız kavgası sürüyor // Hürriyet. – 1990, 8 Haziran. – s.14 və b.

³⁹ Türkmənistan'da mafya çetesi // Cumhuriyet. – 1988, 8 Mart. – s.9; Türkmənistan'da göstərilər // Cumhuriyet. – 1989, 13 Mayıs. – s.9; Türkmənistan'da ekoloji felaket // Cumhuriyet. – 1990, 26 Nisan. – s.9; Türkmənistan patlamaya hazır // Cumhuriyet. – 1990, 6 Haziran. – s.9; Türkmən bakanın iş birliyi talebi // Cumhuriyet. – 1991, 25 Kasım. – s.9 və b.

⁴⁰ Semerkand'da 'binbir gece' gerçeği // Cumhuriyet. – 1991, 19 Aralık. – s.12; Taşkent'te yükselen islam // Cumhuriyet. – 1991, 20 Aralık. – s.12; Fanatizme izin vermem // Cumhuriyet. – 1991, 20 Aralık. – s.12 və b.

⁴¹ Kırgızistan tanındı // Cumhuriyet. – 1991, 24 Aralık. – s.9; Özal: Kırgızistan'ı tanıyoruz // Cumhuriyet. – 1991, 23 Aralık. – s.9 və b.

fərqli prizmadan dəyərləndirməyə cəhd göstərmişdir. Türkiyə mətbuatında fərqli ideologiyaları müdafiə edən çox sayda qəzetlərin olması fərqli fikirlərin dilə gətirilməsinə və ictimaiyyətə çatdırılmasına şərait yaradırdı. Türkiyə qəzetləri xəbərləri ilk rəsmi mənbə kimi Sovetlərin rəsmi xəbər agentliyi olan TASS-a əsaslanaraq verirdilər. Lakin Avropa ölkələrinin agentliklərinin verdikləri məlumatlar da diqqətdən kənarda qoyulmurdu. Eyni zamanda, hadisələrə obyektiv qiymət verilməsi üçün rəsmi SSRİ orqanlarından və xarici agentliklərdən alınan məlumatlarla kifayətlənməyərək, Moskvaya, hadisələrin baş verdiyi respublikalara səfərlər təşkil olunurdu⁴².

Nəticə hissəsində qeyd edilir ki, tədqiqatın qarşısında qoyulmuş vəzifələrlə bağlı aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir:

1. Haqqında bəhs edilən dövrdə, Mərkəzi Asiyanın türk respublikalarında da, tərkibinə daxil olduqları SSRİ-də olduğu kimi, həyatın bütün sahələrində mövcud olan böhranı aradan qaldırmaq üçün bir sıra islahatlar keçirilmiş, lakin gözlənilən nəticələr əldə edilməmişdir.

2. Respublikalarda vəziyyət bir qədər də ağırlaşmış, mövcud problemlərə bir də idarəçiliklə, milli məsələlərlə bağlı problemlər əlavə olunmuşdu. Ölkənin siyasi sistemində baş verən dəyişikliklər respublikalarda mövcud olan mərkəzdənqaçma meyillərinin bir qədər də artmasına səbəb olmuş, Mərkəzi Asiyanın türk respublikaları -Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan- müstəqilliklərini elan etmiş, ümumilikdə baş verən hadisələr nəticəsində, SSRİ dağılmışdır.

Hadisələrin Azərbaycan SSR və Türkiyə mətbuatında işıqlandırılmasında oxşar və fərqli cəhətləri, onların səbəbləri araşdırılaraq bu qənaətə gəlinmişdir ki,

3. SSRİ-də mətbuat sahəsində islahatlar digər islahatlarla müqayisədə bir qədər geç həyata keçirilmişdir. Bu baxımdan, Azərbaycan

---

⁴² F.B. Aydemir Baş. Türk Basınında Sovyetler Birliğı ve Gorbaçov'un Yansımaları (1985-1991) // 20. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi,- Bişkek: Kırgızistan, - 18-20 Ekim, - 2022, - s.65-70; F.B. Aydemir Baş. 1987-1991 yılları arası Türk Yurdu Dergisine Göre Türk Cumhuriyetleri // 5th International Mardin Artuklu Scientific Researches Conference, - Mardin: Türkiye, - 15-16 Ocak, - 2021, - s.20-21; F.B.Aydemir Baş. Gorbaçov Dönemi Türk Basınında Türk Cumhuriyetlerinin Yansımaları // 1 Millet, 6 Devlet, Ortak Medya Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Kongresi, - Bakı: Azərbaycan, - 17 Dekabr, - 2021, s. 283-289.

SSR mətbuatında da senzura mövcudluğunu davam etdirməkdə idi. İdarəçilikdə inzibati-amirlik sisteminin mövcudluğu da əlavə olaraq, mətbuatın fəaliyyətini məhdudlaşdırmağa davam edirdi.

4. Türkiyədə 1980-ci il hərbi çevrilişindən sonra bir çox qəzet və jurnallar bağlanmışdı, mətbuatın fəaliyyətində ciddi sıxıntılar mövcud idi. Vəziyyət 1983-cü ildən qismən yumşalmağa başlasa da, burada da xəbərlərin verilməsi zamanı hadisələr həm Türkiyənin dövlət maraqları, həm də müttəfiqi olduğu Qərblə blokunun maraqları baxımından işıqlandırılırdı.

5. Həm Azərbaycan SSR-də, həm də Türkiyədə müstəqil medianın fəaliyyətinə 1989-cu ildən icazə verildi. Azərbaycan SSR-də nəşr edilməsinə başlanılan yeni qəzet və jurnalların səhifələrində daha çox Azərbaycan və Mərkəzi hökumətilə bağlı xəbərlər verilmiş, qismən də Rusiya və SSRİ-nin digər “əsas respublikalarında” baş verən hadisələr işıqlandırılmışdır. Mərkəzi Asiya respublikalarında mövcud vəziyyətlə bağlı xəbərlərə, demək olar ki, yer ayrılmamışdır. Bu səbəbdən də, dissertasiya mövzusu ilə bağlı araşdırma yalnız rəsmi dövlət qəzetlərində verilən xəbərlər əsasında aparılmışdır. Türkiyə mətbuatında isə baş verən hadisələrin daha geniş baxımdan əks etdirilməsinə başlanmışdır.

6. *Hadisələr hər iki ölkə mətbuatında işıqlandırılarkən, Qazaxıstan və Özbəkistanla bağlı xəbərlər, Qırğızıstan və Türkmənistanla müqayisədə daha çox verilmişdir.*

- Lakin *Azərbaycan SSR mətbuatında* milli məsələlərə və münaqişələrə demək olar ki, toxunulmamış; hadisələr daha çox məlumat xarakterli olmuşdur.

Səbəbi: Azərbaycan SSR mətbuatında hadisələr SSRİ Mərkəzi hökumətinin mövqeyi nəzərə alınaraq işıqlandırılmış; bir sıra hallarda isə məhz elə bu “mövqeyə” uyğun olaraq heç bir xəbər verilməmişdir;

- *Türkiyə mətbuatında* isə, SSRİ-də haqqında çox da danışılmayan məsələlərə, xüsusən də milli və dini məsələlərə və münaqişələrə daha çox diqqət ayrılmışdır.

SSRİ-dən kənar, müstəqil bir ölkə kimi Türkiyənin Mərkəzi Asiyada baş verən hadisələri fərqli prizmadan dəyərləndirmək imkanı olmuşdur. Türkiyə mətbuatında fərqli ideologiyaları müdafiə edən (o cümlədən türkcülük, turançılıq) çox sayda qəzetlərin olması fərqli fikirlərin dilə gətirilməsinə və ictimaiyyətə çatdırılmasına şərait yaradırdı.

Həm də bu baxımdan, Türkiyə mətbuatında da verilən xəbərlər hər zaman tam gerçəkləri əks etdirməmişdir (məsələn, 1986-cı il Alma-Ata, 1989-cu il Fərqanə hadisələrinin müəyyən hallarda türkçülük və ya dinlə bağlı səbəblərdən baş verdiyi bildirilirdi⁴³).

Bizim qənaətimiz isə budur ki, Mərkəzi Asiyada baş verən münaqişələr, müəyyən məqamlarda milli mahiyyət kəsb etsələr də, əslində, Qazaxıstanda inzibati-idarəçilik sahəsində yol verilmiş səhvlərlə bağlı olmuş, Özbəkistanda və Qırğızıstanda isə daha çox sosial-iqtisadi problemlərin nəticəsi kimi meydana çıxmışdılar.

7. Hər iki ölkə mətbuatında 1985-1991-ci illər hadisələrindən bəhs edilərkən *hadisələrə münasibətdə ehtiyatlı* yanaşıldığını görmək mümkündür. Bu ehtiyatlılıq səbəbsiz deyildi. Soyuq müharibə illərində ideoloji mübarizənin qarşı cəbhəsi olan Qərb dövlətləri hər nə qədər SSRİ-nin dağıdılması istiqamətində mübarizə aparmış olsalar da, qərb mətbuatında hadisələr hər nə qədər bu gün obyektiv dediyimiz rakersdan işıqlandırılrsa da, ümumilikdə Qərbin özündə də hadisələrə münasibətdə ehtiyatlılıq hiss olunurdu. Məsələn, bu yanaşmanı Türkiyə hökuməti tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmasına ABŞ-ın münasibəti, həmçinin postsovet respublikaların müstəqilliklərinin Qərb dövlətləri və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tanınması məsələlərində açıq-aydın görmək mümkündür⁴⁴. Bir qədər sonrakı dövrün mətbuatında isə artıq daha cəsarətli, daha obyektiv yaşamlar özünü göstərəcəkdir.

Bütün bu deyilənləri yekunlaşdıraraq, ümumilikdə mətbuatın tarix boyu bütün cəmiyyətlərdə mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu və, elə bu səbəbdən də, günümüzdə hakimiyyətin dördüncü qanadı hesab edildiyini bir daha vurğulamaq istərdik. İstənilən siyasi rejim, hətta ən repressiv rejim belə hakimiyyətin qəbul etdiyi qərarların ictimai rəy tərəfindən dəstəklənməsinə cəhd edir və bunu bilavasitə mətbuat üzərindən

---

⁴³ Komünist Dünya'da Bir Şeyler Oluyor // Tercüman. – 1986, 22 Aralık. – s.1, 4; Göze, E. Rusya'da Neler Oluyor // Tercüman. – 1987, 12 Ocak. – s.13; Güvenlik güçleri Özbekistan'daki kanlı olayları bastırmakta yetersiz kalıyor Özbekler öfkeyle saldırıyor // Cumhuriyet. – 1989, 11 Haziran. – s.8; Kazakistan'da 'Bozkurtlar'ın dirilişi // Cumhuriyet. – 1991, 15 Aralık. – s.7; Mesket Türkleri güç durumda: Güvenlik kuvvetleri aciz kalırken, ölü sayısı 80'e, yaralı sayısı da 800'e ulaştı Özbek terörü // Milliyet, –1989, 11 Haziran. – s.4 və b.

⁴⁴ Ruintən, S. Azərbaycan türk dövlətləri ilə siyasi əlaqələr sistemində (XX əsrin 90-cı illəri) / S.Ruintən. – Bakı: Adiloğlu, – 2005. – s.31-32.

reallaşdırmağa çalışır. Təsadüfi deyil ki, dövrünü araşdırdığımız M.S.Qorbaçovun da islahatları çərçivəsində imzaladığı qərarlardan biri “Ümumittifaq ictimai rəyin öyrənilməsi mərkəzi”nin (dekabr 1987) yaradılması haqda olmuşdu⁴⁵.

Bu deyilənlərdən çıxış edərək, məsələ ilə bağlı *bir tövsiyəmizi diqqətə çatdırmaq istərdik*: Hesab edirik ki, yaşadığımız dövrün reallıqları nəzərə alınaraq, xüsusilə gənclər arasında media savadsızlığının aradan qaldırılması, o cümlədən mətbuatla işləmək bacarıqlarının artırılması istiqamətində maarifləndirmə işlərinin aparılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bunun üçün:

- təhsil müəssisələrində tədris planlarına müvafiq fənlər daxil edilməli;

- fərdi şəkildə ayrılmış proqram və qrantlar çərçivəsində müvafiq layihələr hazırlanıb həyata keçirilməlidir.

Sosial mediadan istifadənin bütün sahələrdə dominanta çevrilməsi bu məsələni həm dövlət, həm ictimai, həm də şəxsi təhlükəsizlik məsələsi olaraq xüsusi əhəmiyyət yetirilməli məsələlərdən biri kimi zəruri edir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıdakı dərc edilmiş elmi işlərində öz əksini tapmışdır:

1. SSRİ-də “Sinatra doktrinası” dövründə Qaxazıstandakı vəziyyətin Azərbaycan mətbuatında əksi (“Kommunist” və “Xalq qəzeti” nümunəsində) // - Bakı: Tarix və onun problemləri, - 2023. №4, - s.124-130.
2. Kommünist Gazetesi Ve Azerbaycan’daki Rolü (tezis) // Ege 10. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, 22-24 Aralık 2023. İzmir, - s. 509-510.
3. Gorbaçov Dönemi Kazakistan’daki gelişmeler ve Türk Basınına yansımaları (tezis) // VII. Uluslararası Göbeklitepe Bilimsel Çalışmalar Kongresi, - Şanlıurfa: Türkiye, - 11-12 Kasım, - 2023, - s.526-527.

---

⁴⁵ История ВЦИОМ / Сайт Всероссийского (до 1992 года Всесоюзный) центра изучения общественного мнения: [Электронный ресурс] / URL: <https://wciom.ru/o-kompanii/istoriya-wciom>

4. 1990 Oş Olayları ve Türk Basını (tezis) // VII. Uluslararası Göbeklitepe Bilimsel Çalışmalar Kongresi, - Şanlıurfa: Türkiye, - 11-12 Kasım, - 2023, s.528-529.
5. Küresel Çözumsuzlükten Vatan Muharebesine: Dağlık Karabağ'da Minsk Grubu'nun Rolü Üzerine Bir Değerlendirme // - Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, 2022. №13 (33), - s.143-160. (həmmüəllif: Bahar Özsoy)
6. Azerbaijan-Russia Relations in the period from the First Karabakh War to the Victory in the Second Karabakh War // - Bakı: Sivilizasiya, 2022. №11 (2), - s.63-69. (həmmüəllif: Şeyda Çevikel)
7. Türk Basınında Sovyetler Birliğı ve Gorbaçov'un Yansımaları (1985-1991) // 20. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi, - Bişkek: Kırgızistan, - 18-20 Ekim, - 2022, - s.65-70.
8. Ulus Kent Kimliğinin Oluşumunda Meydanların Rolü Üzerine Bir Değerlendirme: Bakü Örneğı // - Eskişehir: Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, 2022. №4 (8), - s.939-952. (Həmmüəllif: Oğuz Kağan Bayrakdar, Şeyda Çevikel)
9. Sovyetlerin Son Lideri Mihail Gorbaçov Üzerine Kısa Bir Değerlendirme // - Bakı: Tarix və onun problemləri, - 2021. №2, - s.158-162.
10. Bağımsızlık Yolunda Azerbaycan ve Orta Asya'daki Kitleli Hareketler // - Bakı: Tarix və onun problemləri, 2022. №1, - s.196-202. (həmmüəllif: Şeyda Çevikel)
11. SSCB'nin Çöküş Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme // - Bakı: Tarix və onun problemləri, - 2021. №4, - s.159- 163.
12. Gorbaçov Dönemi Türk Basınında Türk Cumhuriyetlerinin Yansımaları // 1 Millet, 6 Devlet, Ortak Medya Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Kongresi, - Bakı: Azərbaycan, - 17 Dekabr, - 2021, s.283-289.
13. 1987-1991 yılları arası Türk Yurdu Dergisine Göre Türk Cumhuriyetleri (tezis) // 5th International Mardin Artuklu Scientific Researches Conference, - Mardin: Türkiye, - 15-16 January, - 2021, - p.20-21.
14. Azerbaycan'da 20 Yanvar Katliamı ve Türk Yurdu Dergisi // - Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri, - 2020. №4, - s.144-150.

15. 1986 Jeltoksan (Alma-Ata) Olaylarının Türkiye Basınına Yansımaları Üzerine Bir Değerlendirme (tezi) // Euroasia Congress on Scientific Researchers and Recent Trends - VII, - Baku: Azerbaijan - 9 December, - 2020. - p.341-342.

Dissertasiyanın müdafiəsi 17 aprel 2024-cü il tarixində saat 10⁰⁰ Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsi nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.20 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Az-1148, Bakı şəh., Yasamal r/nu, Zahid Xəlilov küç., 23

Dissertasiya işi ilə Bakı Dövlət Universitetinin Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Bakı Dövlət Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 15 Mart 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 07.03.2024

Kağızın format: A5

Həcm: 48.025

Tiraj: 100